

A n a l e l e

Universității din Craiova

Seria:

F i l o s o f i e

Nr. 35 (1/2015)

ANNALES DE L'UNIVERSITÉ DE CRAIOVA – SERIE DE PHILOSOPHIE, nr. 35 (1/2015)
13 rue Al. I. Cuza, Craiova
ROUMANIE

On fait des échanges des publications avec des institutions similaires du pays et de l'étranger

ANNALS OF THE UNIVERSITY OF CRAIOVA – PHILOSOPHY SERIES, nr. 35 (1/2015)
Al. I. Cuza street, no. 13, Craiova
ROMANIA

We exchange publications with similar institutions of our country and abroad

Editor-in-Chief:

Adriana Neacșu, University of Craiova

Managing Editor:

Adrian Niță, University of Craiova

Editorial Board:

Anton Adămuț, Alexandru Ioan Cuza
University of Iași
Alexandru Boboc, Romanian Academy
Giuseppe Cacciatore, University of Naples
Federico II
Giuseppe Cascione, University of Bari
Teodor Dima, Romanian Academy
Gabriella Farina, Università di Roma III
Ștefan Viorel Ghenea, University of
Craiova
Vasile Muscă, Babeș-Bolyai University,
Cluj-Napoca

Niculae Mătășaru, University of
Craiova
Ionuț Răduică, University of Craiova
Vasile Sălan, University of Craiova
Giovanni Semeraro, Universidade
Federal do Rio de Janeiro
Alexandru Surdu, Romanian Academy
Tibor Szabó, University of Szeged
Cristinel Nicu Trandafir, University of
Craiova
Gheorghe Vlăduțescu, Romanian
Academy

Secretar de redacție: Cătălin Stănciulescu

Responsabil de număr: Adriana Neacșu

ISSN 1841-8325

e-mails: filosofie_craiova@yahoo.com; aneacsu1961@yahoo.com
webpage: http://cis01.central.ucv.ro/analele_universitatii/filosofie/

Tel./Fax: +40-(0)-251-418515

This publication is present in following **scientific databases**:

SCOPUS, Philosopher's Index (USA), European Reference Index for the Humanities (ERIH, Philosophy), Regesta Imperii - Akademie der Wissenschaften und der Literatur Mainz, Excellence in Research for Australia (ERA), COLCIENCIAS - Instituto Colombiano para el Desarrollo de la Ciencia y la Tecnología Francisco José de Caldas, Columbia, and meets on the list of scientific magazines established by l'Agence d'évaluation de la recherche et de l'enseignement supérieur (AERES).

**CICERO ȘI SEMNIFICAȚIILE DEMERSULUI SĂU FILOSOFIC.
O PRIVIRE CRITICĂ ASUPRA UNEI CONTROVERSE EXEGETICE
MODERNE ¹**

Constantin-Ionuț MIHAI²

***Abstract:** Despite the last decades' growing interest in discussing Cicero's philosophical works there is still no consensus among scholars regarding the purposes these works were written for. In this article, by focusing on some fragments from works like the "Hortensius" and "Consolatio", I will try to offer new grounds for reading and interpreting Cicero not only as a philosopher of public and political affairs, as he is usually seen by modern scholars, but also as a philosopher of the theoretical life.*

***Keywords:** Cicero, ancient philosophy, Latin literature, consolation, philosophical life.*

Deși a fost mult timp contestat ca filosof sau cel puțin privit cu suspiciune, ca un autor lipsit de originalitate, Cicero a contribuit în mod decisiv la crearea unei filosofii de expresie latină, prin intermediul operei lui fiindu-ne cunoscute, totodată, secvențe importante din filosofia morală a stoicilor și a neo-academicilor, în cadrele căreia Cicero își înscrie, adeseori, propriul său demers filosofic³. Nu întâmplător, exegeza modernă a ultimelor decenii a căutat să pună în lumină valoarea impresionantului său *corpus* de scrieri filosofice, cu scopul de a-i conferi acestui autor locul cuvenit în istoria filosofiei antice⁴.

¹ Acest articol a fost realizat în cadrul planului de cercetare al Centrului „Traditio” de la Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași și a fost sprijinit financiar din fondurile de cercetare ale acestei Universități.

² „Traditio”. Centre for Editing and Translation, „Alexandru Ioan Cuza” University of Iași, Romania.

³ Vezi în acest sens Carlos Lévy, *Cicero Academicus. Recherches sur les «Académiques» et sur la philosophie cicéronienne*, École Française de Rome, 1992.

⁴ Din vasta bibliografie a ultimilor ani dedicată laturii filosofice a operei lui Cicero, amintim: Paul MacKendrick, *The Philosophical Books of Cicero*, London, Duckworth, 1989; J. G. F. Powell (ed.), *Cicero the Philosopher. Twelve Papers*, Oxford, Clarendon Press, 1995; Gisela Striker, „Cicero and Greek Philosophy”, *Harvard Studies in Classical Philology*, Vol. 97, 1995, pp. 53-61; Mark Morford, *The Roman Philosophers. From the Time of Cato the Censor to the Death of Marcus Aurelius*, New York,

Maniera ingenioasă prin care Cicero reușește să adapteze filosofia greacă la cadrele mentalității romane constituie ea însăși un proces singular atât prin complexitatea, cât și prin consecințele sale, fapt care conferă, o dată în plus, o notă de originalitate demersului său filosofic. Acesta apare determinat atât de tradiția greacă, la care Cicero se raportează de cele mai multe ori în chip nemijlocit, cât și de limitele impuse de mentalitatea romană specifică timpului său, care privea cu relativă suspiciune preocupările legate de acest domeniu. În ciuda unei mărturii proprii, conform căreia scrierile sale nu reprezintă decât o versiune latină a unor modele grecești¹, operele filosofice ciceroniene poartă amprenta autenticității, autorul lor intervenind nu de puține ori în disputele din cadrul diferitelor școli filosofice ale Antichității².

Prin complexitatea lor, prin varietatea temelor abordate, prin mizele intrinseci pe care le asumă, operele filosofice redactate de Cicero deschid către multiple interpretări, realizabile din varii perspective. Intenția studiului de față nu este însă aceea de a trece în revistă aceste interpretări, ci doar aceea de a interveni într-o dezbatere actuală a exegezei moderne privitoare la semnificațiile și finalitatea demersului filosofic asumat de Cicero. Cu alte cuvinte, studiul de față va căuta să clarifice o serie de aspecte controversate legate de înțelesurile și funcțiile pe care Cicero însuși le conferă demersului său filosofic, printr-o analiză a câtorva pasaje din scrierile sale care se dovedesc elocvente în acest sens.

Dacă tendința dominantă a exegezei moderne a fost aceea de a interpreta filosofia lui Cicero ca pe o activitate dictată de dorința autorului de a răspunde unui imperativ al acțiunii și al punerii în slujba celorlalți

Routledge, 2002, pp. 33-92; Walter Nicgorski (ed.), *Cicero's Practical Philosophy*, University of Notre Dame Press, 2012; Sean McConnell, *Philosophical Life in Cicero's Letters*, Cambridge University Press, 2014. Pentru o succintă trecere în revistă a exegeților care au considerat opera filosofică a lui Cicero ca lipsită de originalitate și fără interes real în cadrul filosofiei antice, vezi Maurice Testard, „Observations sur la pensée de Cicéron, orateur et philosophe. Consonances avec la tradition judéo-chrétienne. I. *Amplificatio et contemplatio* jusqu'au «De republica»”, *Revue des études latines*, 77, 1999, p. 52, n. 6.

¹ Cicero, *Ad Atticum*, XII, 52: *Ἀπόγραφα sunt; minore labore fiunt; verba tantum adfero, quibus abundo.*

² Cf. Eugen Cizek, *Istoria literaturii latine*, vol. I, București, Corint, 2003, p. 188; Pierre Boyancé, „Les methodes de l'histoire littéraire. Cicéron et son œuvre philosophique”, în vol. *Études sur l'humanisme ciceronien*, Bruxelles, Latomus, 1970, p. 204; Paul MacKendrick, *The Philosophical Books...*, ed. cit., p. 5 și pp. 55-60.

(*prodesse aliquibus*), analiza noastră va insista asupra acelor pasaje din scrierile lui Cicero în care filosofia dobândește semnificațiile unei activități demne de urmat prin ea însăși, fiind înțeleasă ca o *medicina animi*, ca *studium vel amor sapientiae*, ca *disciplina bene vivendi*, pe scurt, ca activitatea cea mai nobilă și mai demnă de ființa umană. Pentru relevarea acestor înțelesuri ale filosofiei vom face apel, în principal, la o serie de pasaje întâlnite în unele scrieri precum *Hortensius sive de philosophia* și *Consolatio*, scrieri care, poate și datorită caracterului fragmentar în care ni s-au transmis, au fost mai puțin investigate în trecut. Deși păstrate fragmentar, aceste scrieri nu pot fi ignorate dacă se dorește a avea o imagine cât mai pertinentă asupra finalității și semnificațiilor demersului filosofic asumat de Cicero, cu atât mai mult cu cât etapa de mare creație filosofică din ultima parte a vieții acestui autor se deschide chiar cu dialogul *Hortensius*, care conține, *in nuce*, cel puțin o parte dintre convingerile și presupuzițiile care vor dicta și specificul unora dintre scrierile filosofice redactate ulterior.

Alcătuite, cu foarte puține excepții, într-o perioadă în care autorul lor nu mai ia parte la viața politică a Romei, operele filosofice redactate de Cicero ar putea fi interpretate ca rodul unui demers compensatoriu, prin care marele orator și om politic roman urmărea să intervină pe scena istorică a timpului său prin intermediul literelor, așadar printr-o formă de activitate sublimată, care viza de această dată exercitarea influenței sale pe plan ideologic și cultural. Această cultivare asiduă a preocupărilor filosofice a fost determinată, din câte se pare, și de instaurarea dictaturii lui Cezar, care a suprimat aproape în totalitate activitatea din for a marilor oratori romani¹. În unele locuri din scrierile sale, Cicero însuși vorbește despre aceste preocupări filosofice din ultimii ani ai vieții ca despre un substitut pentru activitatea sa oratorică².

Într-adevăr, printr-o tehnică persuasivă abil mânuită, Cicero reușește să dea preocupărilor sale filosofice conotațiile unui demers care să poată viza, prin însemnătatea și amploarea sa, o arie de influență cât mai largă, mergând până la redefinirea identității culturale a Romei prin raportarea constantă la valorile spirituale ale lumii grecești. Cicero își exprimă astfel intenția de a crea o literatură filosofică de expresie latină prin care Roma să

¹ Cicero însuși deplânge tăcerea la care oratorii romani au fost constrânși în urma instaurării dictaturii lui Cezar – e. g. *De off.*, II, 1, 3: *Cum autem res publica, in qua omnis mea cura, cogitatio, opera poni solebat, nulla esset omnino, illae scilicet litterae conticuerunt forenses et senatoriae.*

² *De div.*, II, 2, 7: *in libris enim sententiam dicebamus, contionabamur, philosophiam nobis pro rei publicae procuratione substitutam putabamus; cf. Tusc. disp.*, I, 4, 7.

poată rivaliza cu tradiția filosofică a Greciei antice, oferind astfel cetății sale un titlu de glorie pe care anterior nimeni altul nu i-l putuse oferi¹. El constată că, la Roma, filosofia a lăncezit până la acea vreme, lipsindu-i încă lumina literelor latinești – *philosophia iacuit usque ad hanc aetatem nec ullum habuit lumen litterarum Latinarum* – considerând totodată că a sosit timpul pentru a aduce la lumină izvoarele ei (*philosophiae fontis aperiemus*)². Acesta este și motivul pentru care Cicero se adresează tuturor spiritelor cultivate din epoca sa, invitându-le să i se alătore în amplul demers întreprins de el, un demers a cărui finalitate părea să fie aceea de a-i răpi Greciei, cu fiecare zi mai slabă, însăși gloria filosofiei, pentru a o transfera la Roma: *quam ob rem hortor omnes qui facere id possunt, ut huius quoque generis laudem iam languenti Graeciae eripiant et transferant in hanc urbem*³.

Acest proces, prin care marile teme ale filosofiei grecești urmau să fie transpuse într-un vocabular latin al filosofiei, poartă adeseori amprenta ineditului, mai cu seamă dacă luăm în calcul numărul mare de termeni filosofici latinești a căror primă atestare o aflăm în opera lui Cicero. Lucretius deplânsese deja sărăcia limbii strămoșești (*patrii sermonis egestas*)⁴, inapetența romanilor pentru vocabularul abstract fiind și o expresie a spiritului lor pragmatic, puțin predispus speculațiilor filosofice⁵. Dificultatea acestui demers nu l-a descurajat însă pe Cicero, care intenționa – conform unei mărturii proprii – să nu lase netratat nici un subiect filosofic⁶, așa încât concetățenii săi romani să nu mai aibă trebuință de bibliotecile grecilor: *quodsi haec studia traducta erunt ad nostros, ne bibliothecis quidem Graecis egebimus*⁷.

¹ *De nat. deorum*, I, 4, 7: *ipsius rei publicae causa philosophiam nostris hominibus explicandam putavi, magni existimans interesse ad decus et ad laudem civitatis res tam gravis tamque praeclaras Latinis etiam litteris contineri.*

² *Tusc. disp.*, I, 3, 5-6.

³ *Ibidem*, II, 2, 5.

⁴ Lucretius, *De rerum natura*, I, 833; cf. și I, 136-139: *Nec me animi fallit Graiorum obscura reperta / Difficile inlustrare latinis versibus esse, / Multa novis verbis praesertim cum sit agendum / Propter egestatem linguae et rerum novitatem.*

⁵ Cf. Eugen Cizek, *Istoria literaturii...*, vol. I, ed. cit., p. 25.

⁶ *De div.*, II, 2, 4: *ad reliqua alacri tendebamus animo sic parati, ut, nisi quae causa gravior obstitisset, nullum philosophiae locum esse pateremur, qui non Latinis litteris inlustratus pateret.*

⁷ *Tusc. disp.*, II, 2, 6; cf. *De div.*, II, 2, 5: *Magnificum illud etiam Romanisque hominibus gloriosum, ut Graecis de philosophia litteris non egeant.*

Din secvențele citate mai sus se poate desprinde ideea unui „patriotism literar”, de care Cicero ar fi dat dovadă prin hotărârea sa de a redacta, în mod sistematic, un întreg *corpus* de opere filosofice, „patriotism literar” în care istoricul literar René Pichon vedea și expresia unei vanități a lui Cicero, care și-ar fi dorit prin aceasta să rivalizeze cu marile nume ale tradiției filosofice grecești¹. Nu o dată, Cicero își înfățișează preocupările sale legate de acest domeniu din perspectiva unui *munus*, a unei datorii care-i incumbă, afirmând că prin redactarea scrierilor sale dorește să fie în continuare util semenilor săi². Demersul său filosofic apare astfel marcat de o dimensiune civică și dobândește o finalitate pragmatică, vizând, între altele, instruirea și edificarea morală a tinerilor romani³. Nu de puține ori, Cicero insistă asupra acestei finalități paideice a demersului său, subliniind importanța filosofiei în educarea și instruirea tineretului⁴, căutând să inoculeze cititorilor săi convingerea că redactarea acestor opere filosofice a constituit pentru el modalitatea cea mai eficientă de a rămâne în mod constant în slujba statului (*ne quando intermitterem consulere reipublicae*), spre a fi de folos cât mai multora (*prodesse quam plurimis*)⁵.

Din pasajele invocate mai sus, se poate recunoaște adeziunea lui Cicero la doctrina stoică a participării active la viața cetății, pentru slujirea binelui comun⁶. Pornind de aici, unii cercetători au identificat în justificările cuprinse în diferitele *proemia* ale tratatelor filosofice ciceroniene coordonatele unui demers care se adaptează pe deplin cadrului descris de

¹ René Pichon, *Histoire de la littérature latine*, douzième édition, Paris, Librairie Hachette, 1930, p. 225.

² Cf. Jean-Marie André, *La philosophie à Rome*, Paris, P.U.F., 1977, p. 62.

³ *De div.*, II, 2, 4: *Quod enim munus rei publicae afferre maius meliusve possumus, quam si docemus atque erudimus iuventutem...*

⁴ *Acad. post.*, I, 3, 11: *ad nostros cives erudiendos nihil utilius*; *De fin.*, I, 4, 10: *debeo profecto, quantumcumque possum, in eo quoque elaborare, ut sint opera, studio, labore meo doctiores cives mei*; *De off.*, I, 1, 1: *ut videmur, magnum attulimus adiumentum hominibus nostris, ut non modo Graecarum litterarum rudes, sed etiam docti aliquantum se arbitrentur adeptos et ad dicendum et ad iudicandum.*

⁵ *De div.*, II, 1, 1; cf. *Tusc. disp.*, I, 3, 5.

⁶ Cf. Mark Morford, *The Roman Philosophers...*, ed. cit., p. 36. Potrivit stoicilor, înțeleptul va lua parte la viața publică atât cât îi va fi îngăduit, iar în situația în care o împrejurare sau alta îl va împiedica de la aceasta, își va sluji semenii săi cultivând, în singurătate, preocupările demne de un om liber. Cf. Seneca, *De otio*, 3, 2.

pragmatismul tipic mentalității romane¹. Eugen Cizek nu ezita să afirme că „în toate lucrările teoretice, Cicero are în vedere conotația politică și utilitatea practică, moral-socială, a meditațiilor sale. Astfel el făurește o filosofie manifest romană, dependentă de pragmatismul, de constructivismul, de antropocentrismul roman”². Prin finalitatea conferită demersului său filosofic, Cicero ar oferi astfel exemplul unui *vir vere Romanus*, conformându-se întru totul ideologiei dominante din epoca sa³.

Ne putem întreba însă în ce măsură astfel de interpretări reușesc să surprindă atitudinea pe care Cicero a manifestat-o, pe parcursul întregii sale vieți, față de activitatea filosofică. Știm bine că preocupările legate de acest domeniu nu au fost determinate doar de evenimentele politice care au culminat cu instaurarea dictaturii lui Cezar, aceasta din urmă constituind cel mult un catalizator, care a făcut ca într-un timp relativ scurt să poată fi redactate un număr impresionant de opere cu subiect filosofic⁴. De altfel, nu nu de puține ori, Cicero însuși vorbește despre pasiunea constantă pentru studiul filosofiei, pasiune care s-a manifestat încă din primii ani ai formației sale, când a audiat prelegerile mai multor filosofi de prestigiu din epoca sa⁵.

Această deschidere timpurie către principalele doctrine filosofice grecești necesită o privire atentă, pentru a putea surprinde înțelesul și

¹ Jean-Marie André, *La philosophie...*, ed. cit., p. 61: „La conviction de «servir», d’ «être utile», fait intervenir, dans tous les *prooemia*, au terme d’un débat intérieur, une certaine philosophie de l’action.”

² Eugen Cizek, *Istoria literaturii...*, vol. I, ed. cit., p. 194; cf. Gheorghe Ceaușescu, *Studiu introductiv la Cicero, Despre supremul bine și supremul rău*, București, Editura științifică și enciclopedică, 1983, p. 16: „Astfel Cicero se înscrie pe una din liniile dominante ale mentalității romane tradiționale, potrivit căreia supremul ideal uman era cetățeanul ca om politic și militar. Dat fiind că factorul politic domină întreaga operă ciceroniană, înțelegerea ei este condiționată de cunoașterea contextului istoric care a produs-o în chip nemijlocit și care este totodată tema ei fundamentală.”

³ Jean-Marie André, *L’otium dans la vie morale et intellectuelle romaine des origines à l’époque augustéenne*, Paris, P. U. F., 1966, p. 280.

⁴ Cf. *De off.*, III, 1, 4: *...ad hanc scribendi operam omne studium curamque convertimus. Itaque plura brevi tempore eversa quam multis annis stante re publica scripsimus.*

⁵ *De nat. deorum*, I, 3, 6: *Nos autem nec subito coepimus philosophari nec mediocrem a primo tempore aetatis in eo studio operam curamque consumpsimus et, cum minime videbamur, tum maxime philosophabamur.* În *De off.*, II, 1, 4, Cicero insistă din nou asupra mai vechii sale pasiuni pentru filosofie, precizând faptul că s-a dedicat acestor preocupări încă din tinerețe (*ab initio aetatis*), ulterior fiind însă nevoit să acorde acestui domeniu doar scurtul răgaz pe care i-l lăsau îndatoririle sale civice. Cf. *Acad. post.*, I, 3, 11; *Brutus*, 89, 306; 91, 315.

finalitatea conferite de Cicero preocupărilor legate de acest domeniu. În acest sens, René Pichon propunea deja o interpretare prin care operele redactate de Cicero ar putea fi privite ca fiind expresia unor etape evolutive ale gândirii sale filosofice, de la un stadiu în care este afirmată în mod deosebit supremația retoricii și, implicit, caracterul pragmatic al filosofiei – aceasta fiind înțeleasă, în această etapă, ca o *ancilla eloquentiae* –, până la un stadiu în care autorul caută să pună în practică o anumită formă de viață contemplativă¹.

Într-adevăr, problema raportului dintre filosofie și retorică, asupra căreia insistă René Pichon, poate constitui un aspect în multe privințe definitoriu pentru înțelegerea atitudinii pe care Cicero a manifestat-o față de activitatea filosofică. O interpretare ca cea în cauză se dovedește însă, într-o anumită măsură, limitativă, întrucât, analizând prima etapă a demersului filosofic ciceronian, cercetătorul mai sus amintit apreciază raportul dintre cele două discipline și importanța conferită lor recurgând doar la criticile formulate de Cicero la adresa lui Cato cel Tânăr în cuprinsul discursului *Pro Murena*, rostit în anul 63 a. Chr. Incriminându-l pentru modul în care a înțeles să asume și să practice filosofia, în care Cato vede un mod de viață și nu doar un exercițiu util oratorului – *neque disputandi causa, sed ita vivendi* –, Cicero desfășoară, în opinia exegetului francez, o critică la adresa filosofiei și a filosofilor în general, de la care nu pretinde reguli de comportament sau deprinderea unui anumit mod de viață, ci doar transmiterea unui *corpus* de locuri comune, de care oratorul să se poată sluji în alcătuirea discursului său². Această atitudine, în care filosofia este încă redusă la statutul de *ancilla eloquentiae*, fiind chiar obiect al criticii și ironiei, ar fi constituit o trăsătură distinctivă a modului în care Cicero a înțeles demersul filosofic într-o primă etapă a creației sale.

Interpretarea avansată de René Pichon trece însă sub tăcere o serie întreagă de alte mărturii, dintre care cele mai multe sunt furnizate de Cicero însuși, pe baza cărora se poate aprecia într-o manieră mai justă importanța și înțelesurile acordate filosofiei în perioada în care este rostit discursul *Pro Murena*. Nu înțelegem rațiunile pentru care exegetul francez considera că, prin criticile formulate la adresa lui Cato cel Tânăr, Cicero urmărea să ofere nu doar o caricatură a rivalului său din timpul procesului respectiv, ci chiar

¹ René Pichon, *Histoire de la littérature...*, ed. cit., în special pp. 219-224.

² *Ibidem*, p. 220.

o parodie a filosofilor în general¹ și aceasta de vreme ce, din cuprinsul aceluiași discurs, reiese cât se poate de clar faptul că Cicero însuși se revendică de la tradiția filosofiei grecești, pe care, în consecință, nu o poate batjocori întru totul². Ceea ce se critică în cazul de față este doar o anumită școală filosofică, anume stoicismul și, mai exact, rigorismul exacerbat pe care unii dintre reprezentanții acestuia îl profesau în domeniul moralei: *Accessit istuc doctrina non moderata nec mitis sed, ut mihi videtur, paulo asperior et durior quam aut veritas aut natura patitur*³. Prin spiritul său ferm, Cato oferă, în ochii lui Cicero – *ut mihi videtur* –, un astfel de exemplu „negativ”, pe care îl combate prin imaginea, contrastantă, a acelor filosofi de la care el însuși se revendică, și care sunt, spre deosebire de ceilalți, *moderati homines et temperati*⁴.

Totodată, în analiza sa, René Pichon pare să nu fi ținut seama de faptul că Cicero însuși recomandă uneori ca discursurile sale să fie utilizate cu precauție, întrucât ele nu reprezintă un ghid veritabil al propriilor sale

¹ *Ibidem*: „ce n'est pas seulement la caricature de Caton; c'est la parodie des philosophes en général.”

² *Pro Murena*, 63: *nostri, illi a Platone et Aristotele, moderati homines et temperati...*

³ *Ibidem*, 60. De altfel, în *De fin.*, III, 12, 40, Cicero este de părere că un personaj precum Cato cel Tânăr a învățat filosofia să vorbească latinește și i-a acordat cetățenie romană (*mihi videris Latine docere philosophiam et ei quasi civitatem dare*).

⁴ În privința învățăturii stoice, Cicero se arată a fi adeptul lui Panaetius, cel care, îndepărtându-se de rigorismul moralei înaintașilor săi, propusese ca regulă fundamentală convenabilul, τὸ πρέπον. În cuprinsul aceluiași discurs, Cicero opune atitudinii lui Cato exemplul lui Scipio care, deși a fost adept al stoicilor și a trăit în preajma lui Panaetius, totuși *asperior non est factus sed lenissimus* (*Pro Murena*, 66). Așa cum apreciază și Alain Michel, *Les rapports de la rhétorique et de la philosophie dans l'œuvre de Cicéron. Recherches sur les fondements philosophique de l'art de persuader*, 2ème édition, Louvain-Paris, Édition Peeters, 2003, p. 113, rigorismul moralei Porticului se potrivește, în opinia lui Cicero, republicii utopice descrise de Platon, și nu lumii reale în care are a trăi filosoful. Critica la adresa stoicismului poate viza și puțină utilitate pe care dialectica reprezentanților săi o avea în formarea bunului orator – cu privire la care vezi *De fin.*, III, 12, 40; IV, 3, 5-7; *De orat.*, II, 38, 157 *sqq.* Faptul că Cicero se declară în cazul de față adept al Academiei și al Liceului se explică și prin utilitatea pe care metoda dialectică profesată de filosofii acestor școli o avea în formarea bunului orator – cf. *Tusc. disp.*, II, 3, 9: *mihi semper Peripateticorum Academiaeque consuetudo de omnibus rebus in contrarias partis disserendi ... placuit ... quod esset ea maxuma dicendi exercitatio*; *De fato*, II, 3: *Nam cum hoc genere philosophiae, quod nos sequimur, magnam habet orator societatem: subtilitatem enim ab Academia mutuatur et ei vicissim reddit ubertatem orationis et ornamenta dicendi.*